

Spionen som kom hem från djungeln – en fotnot till kryptozoologins historia

Thomas Malm, professor i humanekologi, bjuder på en roande berättelse om en kryptozoolog.

NÅGOT MERA SEVÄRT än det som påstås finnas, men vars existens inte har kunnat bevisas, kan svårligen tänkas. Det skulle ledningen för TV-kanalen *Animal Planet* kunna skriva under på efter att i årtal framgångsrikt ha sänt kryptozoologiska program om Sasquatch eller Bigfoot. Olyckligtvis är den storfotade människoapan skygg för filmkameror, men drar sig av någon anledning inte för att springa ut framför bilar på skogsvägar eller titta in genom villafönster. Av den anledningen utsträcktes sökandet över

Staty av Bigfoot i Cataloochee, North Carolina

hela Nordamerika – ja, ända bort till Hawaiiöarna – vilket resulterade i 100 episoder av ”*Finding Bigfoot*” och därmed goda inkomster för både kanalen och programledaren Matthew (konstpaus) Moneymaker ...

Visst kan jag hålla med den som tycker att det finns viktigare spörsmål att i vetenskapens och folkbildningens namn diskutera än vad jag under rubriken ”Djur och odjur” dristat mig till i en tidigare ytterst allvarligt syftande essä (*Folkvett* nr 4, 2011). Till mitt försvar vill jag i så fall anföra att kryptozoologi (1) handlar om sådant som fascinerat människor i årtusenden, (2) har resulterat i påkostade expeditioner med forskningsresenärers liv och ära

som insats, (3) är av såväl empiriskt som teoretiskt intresse, samt (4) är alldeles förbaskat roligt att skriva om.

Såsom en fotnot till detta fascinerande ämnes idéhistoria tänkte jag här dela med mig av några anteckningar om den märklige Ivan T. Sanderson (1911–73). Låt oss begrundna den betydelse han haft för kunskapens vägar genom att tillhandahålla pseudovetenskapliga utmaningar.

En skotte i Karibien

”Jag trodde faktiskt, att jag hade fått tag i en krokodil, ty djuret piskade vattnet till orangefärgat skum och var nästan lika starkt som jag. Sedan fick jag upp det ur vattnet och såg att jag höll i en stor flodsköldpadda.” Det var en ung zoolog som under brinnande världskrig berättade om en helt annan kamp än den som fördes av militärer. Ivan T. Sanderson beskrev hur han tillsammans med sin hustru Alma gick balansgång på slemmiga trädstammar och utforskade fladdermusgrottor i Västindien och Melanamerika.

När hans bok *Living Treasure* (1941) kom ut var han 30 år gammal, och han hade redan då ett rätt äventyrligt liv bakom sig. Enligt omslagstexten till den svenska upplagan, *Urskogens liv* (1944), var han engelsman, men där tabbade sig förlagsredaktören ordentligt. Sanderson var nämligen född och uppväxt i Skottland, där hans far ägnade sig åt något av det mest skotska som tänkas kan – whiskytillverkning. Även fadern tycks ha varit äventyrligt lagd, för han dog i sviterna efter ett noshörningsangrepp i Kenya, där han assisterat ett filmteam lett av den berömde Martin Johnson.

Ivan T. Sanderson reste jorden runt redan som 17-åring

Ivan T. Sanderson

och utbildade sig senare till biolog vid universitetet i Cambridge, något förvånande – med tanke på hans passion för djur – med mastersgrad i botanik och geologi. Hans första reseskildring, *Animal Treasure*, utkom 1937 och handlade om en expedition till Trinidad, Haiti och Surinam, där hans kryptozoologiska passion väcktes av ett flyktigt möte med en jättefladdermus – en pterodaktyl, eller flygödlan, enligt vissa spekulationer.

Några år senare var han åter i Karibien, officiellt med uppdrag att insamla och studera djur i deras naturliga miljö. Vad läsarna inte visste var att han även arbetade för brittiska underrättelsetjänsten med kontraspionage riktat mot tyskarna. Det han kunde berätta var å andra sidan nog så spännande, och hans levebröd skulle livet igenom

bli förmågan att fånga människors intresse för säregna djur och diverse obesvarade gåtor. Dessvärre var han föga framgångsrik ifråga om att även fånga kryptider för att därigenom ge definitiva svar på gåtorna.

Gäckande möss

”Det är lika lätt för laboratorieforskaren att rynka på näsan åt en kringflackande teoretiker, som det är för den praktiskt arbetande fältzoologen att le åt en stillasittande teoretiker”, skrev Sanderson. ”Bådas arbetssätt är var för sig meningslösa, ty det finns rum för både teori och praktik såväl hemma i laboratoriet som ute i de vidsträckta urskogarna.” Av stor betydelse för hans framställning ansåg han vara att alla djur ”inlemmas i naturens enhet, en enhet som ofta är sorligt förbisedd, och som verkligen behöver klarläggas.”

Sandersons ord skulle kunna stå som programförklaring för vilket som helst faunistiskt projekt – inte minst av kryptozoologiskt slag. Hans ställning som kryptozoolog förebådas genom rubriken på första kapitlet i *Urskogens liv*: ”Fantasi och verklighet”. Den gången lämnade han de vildaste hugskotten därhän, eftersom det visade sig vara alldeles för svårt att ta sig till den grotta på Jamaica där det enligt lokala berättelser fanns skelett av ett monstruöst djur som man offrat människor till i gångna tider.

Desto större intresse ägnade han åt en inhemsk gnagare känd som ”trädgårdsmusen” och som enligt samstämmiga uppgifter var ”mindre än husråttan och försedd med kort, glänsande, mjuk päls, på ryggsidan ockrabrun och på buksidan ljus guldgul. Man tycktes vara enig om, att ögonen var omgivna av svarta eller bruna ’glasögon’ och

Bild inte föreställande "trädgårdsmusen".

att svansen var mycket lång och en aning hårig. Det sades, att den levde i träd." På omisskännligt kryptozoologiskt manér tillade han:

Det fanns bara en invändning att göra mot en sådan varelses existens – beskrivningen stämde nämligen på många rättarter, som lever i träd – och det var, att den ännu så länge ej insamlats. Det är nästan omöjligt att bortse från detta förhållande, när det gäller en ö, där så många duktiga naturvetenskapsmän

har arbetat under många år. Samtidigt finns det i de avlägsnare delarna av bergen stora områden, som aldrig systematiskt har undersökts – och en ny musart upptäcktes på de brittiska öarna år 1923.

Utan att ha haft annan framgång i jakten på det okända djuret än att helt snabbt vid två tillfällen ha skymtat ”en stor, mycket blekt grå råtta med rent vit buksida och en svans, som jag fortfarande anser som vit”, skriver Sanderson att han börjat tvivla på att det rörde sig om en folkfantasins varelse. Han bekänner att han nog hade ”någon sorts tvångsföreställning rörande förekomsten av en ännu icke beskriven däggdjursart på Antillerna.”

Till hans försvar kan påpekas att det just på Hispaniola, där Haiti ligger, har förekommit flera arter av gnagare som anses utdöda, men som i och för sig skulle kunna finna kvar någonstans – liksom hittills okända former av den kryptozoologiskt förbisedda ordningen Rodentia.

Levande hästfossil

Långt mera sensationellt än att upptäcka en för vetenskapen okänd smågnagare skulle det ha varit att kunna hemföra en livslevande tretåig häst, ett levande fossil representerande ett tidigt stadium i hästens utveckling. Haiti visade sig vara hemvist för små hjordar av vildhästar, som det var svårt att komma nära. Sanderson lyckades anskaffa ett skinn och skelett som dock inte motsvarade förväntningarna:

Vi blev naturligtvis en aning besvikna, när vi upptäckte, att den inte hade tre tår och inte heller något annat som kunde

Tretåig häst (avoliden).

betecknas som verkligt primitivt eller avvikande från vanliga hästar. Vi hade under de två år, som vi hade väntat och hoppats på att få tag i ett exemplar nästan lyckats övertyga oss själva om, att det skulle visa sig vara ett levande exemplar av *Protohippus* eller någon annan lika egendomlig form av utdöda, förhistoriska, amerikanska hästar.

Frågan var huruvida det rörde sig om inhemska vildhästar, som levt kvar i en orörd miljö sedan miljontals år, eller helt enkelt förvildade ättlingar till hästar som européerna infört. Att benstommen visade sig vara ovanligt smacker räckte i alla händelser för att Sanderson skulle kunna beskriva resultatet såsom helt motsatt den nedslagenhet han först känt. Något nytt hade han funnit, och ingen kunde veta vad som återstod att upptäcka i vildmarken ...

Kylslagna fynd

Så kunde det gå till att bli såld på kryptozoologi, och i det här fallet är exemplet av centralt idéhistoriskt intresse eftersom Sanderson på 40-talet myntade detta begrepp, även om det först senare lanserades av belgaren Bernard Heuvelmans, en zoologins *enfant terrible* som under seriösa former blivit doktor på jordsvinets tanduppsättning men till många andra forskares tandagnisslan specialiserat sig på att beskriva varelser han aldrig sett. Med ett undantag, vill säga. Hans samarbete med Sanderson resulterade nämligen 1968 i studien av en förment urmänniska.

Enligt vad det först påstods, skulle den aplike ha blivit skjuten i storskogen i Minnesota. Men eftersom det i så fall kunde rubriceras som mord, meddelades det istället att "Minnesota-ismannen", som han gemenligen kallades, påträffats infrusen i ett isblock, guppande på Ochotska havet. Någon upptining var det förargligt nog inte tal om, så Sanderson och Heuvelmans fick nöja sig med besiktning genom is och egenhändiga skisser som underlag för artbeskrivningen. Mottagandet från vetenskapligt håll blev också av kyligaste slag.

Olyckligtvis kom typexemplaret till *Homo pongoides*, "den människoapliknande människan", bort sedan det ryktats om att det härrörde från en monsterverkstad i Hollywood och var av latexgummi. Men 2013 dök det upp igen, efter att ha inköpts av "Museum of the Weird", beläget i Austin, Texas, där det alltjämt kan beskådas – genom is.

Kylslagna fynd hade Sanderson flera år tidigare intresserat sig för. Han ansåg sig, enligt vad han meddelat läsarna av *Saturday Evening Post* (16 jan. 1960), ha kommit på

hur de mammutar som påträffats i Sibiriens och Alaskas permafrost blivit djupfrysta så snabbt att kropparna bevarats helt intakta. Att hans förklaring med hjälp av vulkanutbrott och mystiska gasbubblor var helt orimlig samt att de inre organen i de diskuterade fynden ruttnat bort innan den naturliga mumifieringen, föranledde paleontologen Björn Kurtén att i kåserisamlingen *Hur man fryser in en mammut* (1981) kalla honom mytoman. (Även om det inte direkt hör till historien, kan åtminstone inom parentes nämnas att Kurtén vid ett tillfälle själv serverades en soppa med 36-tusenårig råvara: kött av en infrusen stäppbison från Alaska. Enligt konservatorn Eirik Granqvists bok *Äventyret människan*, 2009, smakade det mest av allt som en ”korsning mellan gyttja och gammalt fähus”.)

Det möjligas gränser

Nåja, en och annan plump i protokollet får inte hindra vetenskapliga framsteg, det var livet igenom Sandersons

underförstådda paroll. På 60-talet grundade han därför en förening för utforskandet av det oförklarliga, och det var ingalunda bara egentliga zoologiska mysterier han vurmade för. Var det till exempel kanske så att besökare från andra planeter byggt baser i havsdjupen varifrån de av och till för upp i atmosfären? Om det skrev han boken *Uninvited Visitors* (1967), som fick en lika originell som pseudovetenskapligt klingande undertitel: *A Biologist Looks at UFOs*.

Vid det laget var han sedan länge bosatt i USA, och i New Jersey hade han under några år på 50-talet en egen djurpark. Från televisionens barndom och till sin död 1973 var han en flitig gäst i rutan tillsammans med egna eller inhyrda djur. Det gällde att hela tiden komma med något nytt och sensationellt, gärna sådant som hade med exotiska djungler att göra – och om sådana platser blev bättre kartlagda, utsträckte i gengäld rymdforskning och UFO-observationer det möjligas gränser. Däremot fick tevetittarna aldrig se någon utomjording ta plats bredvid honom i studion.

Det här var en tid då Tarzanfilmer drog fulla hus till matinéerna och man alltjämt utan att blygas kunde sätta titlar som "forskningsresande" eller "storviltjägare" på visitkortet. Seriemagasin om Blix Gordon och filmer som *King Kong* (1933) och *Skräcken i svarta lagunen* (1954) gav också uttryck för aptiten på upptäckter i avlägsna delar av världen och universum. För brittisk television gav sig David Attenborough ut på fångstexpedition efter komodo-varaner, i Sydamerika letade Rolf Blomberg inkaguld och rekordstora anakondor, och Sten Bergmans dotter Astrid skrev om hur hon skjutit människoätande tigrar och leo-

parder i Indien – för dåtidens läsare hjältedåd. Sten Bergmans egna forskningsresor var en nationell angelägenhet, vilket man förstår av hans beskrivning av en hemkomst från Nya Guinea, då fartyget med honom, hustrun och en samling levande paradisfåglar förtöjdes i Göteborgs hamn: ”Där mötte våra barn och flera goda vänner samt ett stort uppbåd av pressmän och fotografer samt representanter för radio och film. TV hade redan mött vid Vinga” (*Min far är kannibal*, 1959). Kort sagt, det mesta föreföll möjligt och man beundrade den som lyckats förvandla pojkdirömmen till ett levebröd.

Ivan T. Sanderson var en av dem som förkroppsligade fascinationen för det okända, allt det där som kom att bli de aldrig helt vuxnas vetenskap, och han kom att inspirera åtskilliga andra att söka fylla ut de vita fläckarna, om inte precis på kartan så i varje fall i vetandet. Så kan minnet av en pseudovetenskapsman också sammanfattas. ✍

*Thomas Malm, professor i humanekologi vid Lunds
Universitet*